

YU ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ, др ЈОВАН ДЕЛИЋ, др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, др НОВИЦА ПЕТКОВИЋ,
др ИВО ТАРТАЉА, др РОБЕРТ ХОДЕЛ

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ПЕДЕСЕТ ПЕТА (2007), СВЕСКА 2

МАТИЦА СРПСКА

САДРЖАЈ
ОКО ИСТОРИЈЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Студије и чланци

Др Виктор Савић, <i>Хиландарски устав и монах. Електронска писма за издавање средњовековних ћирилских синоеника</i>	243
Др Зорица Бечановић-Николић, <i>Бахтин и тумачења Шекспирових историјских драма: карневал и хетероглосија</i>	265
Др Горана Раичевић, <i>Скерлићев историзам — век после</i>	289
Др Радован Вучковић, <i>Леовчеве монографије о српским писцима 20. века</i>	303
Др Шандор Пал, <i>Мађарске историје југословенске/српске књижевности</i>	327
Др Радомир Ивановић, <i>Књижевно-историјски домети у српској и македонској науци о књижевности</i>	347
Др Татјана Јовићевић, <i>Јаков Игњатовић или историја као антипод актуелног живљења</i>	363
Др Драгана Вукићевић, <i>Поетичка самосвест епохе реализма</i>	385
Мр Дејан Милутиновић, <i>Положај историје у интерпретацији књижевног текста</i>	411

Прилози и грађа

Мр Светлана Шеатовић-Димитријевић, <i>Песнички мотиви Србије и Америке (прејиска)</i>	423
---	-----

Оцене и прикази

Мр Слободанка Пртија, <i>Из античке епистолографије</i>	439
Др Бојана Стојановић-Пантовић, <i>Естетика дијалога између истока и запада</i>	443
Др Биљана Дојчиновић-Нешић, <i>Модернизам на свијку</i>	449
Др Зорица Бечановић-Николић, <i>Пред изазовима компаративистике</i>	451

In memoriam

Хироши Јамасаки-Вукелић, <i>Казуо Танака (1935—2007)</i>	459
--	-----

ХИЛАНДАРСКИ УСТАВ И МОНАХ.
ЕЛЕКТРОНСКА ПИСМА ЗА ИЗДАВАЊЕ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ
СРПСКИХ ЋИРИЛСКИХ СПОМЕНИКА*Виктор Савић*

САЖЕТАК: У нашој су средини сазреле потребе за електронском старом ћирилицом, којом би се што целовитије транслитеровали стари српски и уопште стари словенски текстови. Палеографском анализом обухваћена је преваходно српска уставна писменост, али и писменост старословенског канона и других посебних редакција. Израђена су два сагласна писма, једно калиграфско у масном слогу (Хиландарски устав) и једно техничко у светлом слогу (Монах). Ова друга, „бела старословенска ћирилица”, оживљавање је замисли Стојана Новаковића да се сачини старословенски слог, који би се од грађанског разликовао само својим старим облицима, али не и дебљином. То електронско писмо у коначној верзији садржи 1920 једночланих словних и других знаковних карактера, док их је заједно с композитама 6397.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: старословенска ћирилица, електронско писмо, палеографија, устав (обични и насловни), курент и верзал, лигатуре, надметнута слова, надредни знаци, интерпункција

Рана словенска писменост и њене редакцијске наследице биле су, за наша данашња схватања, врло сложене. Да би се графички преносиле у нашем времену, потребно је што више проникнути у оновремена начела, а све што је нејасно (или бар за нас несврховито) мора се доносити, колико се може, неизмењено, или упрошћено, уза сав опрез. Томе речито у прилог говоре, на пример, макар и површни увиди у стару интерпункцију, из којих је јасно да је имала друкчији инвентар и да се друкчије користила (Трифуновић 1981. и Маринковић 1981). Савремене пројекције неодрживе су у прошлости, па тако можемо рећи да су у тадашњој графици и ортографији важиле тенденције, пре него строги закони.¹

¹ На пример, код нас се у већини издања испуштају надредни знаци, али се необразложено преноси „осмерично и” удружено с врахијом (данас тзв. „кратко и” /й/), вероватно зато што је у руској и у још неким савременим ћирилицама то посебно слово с јасном

За разлику од канонске писмености, која је доста кохерентна, казније редакцијске су због знатног територијалног проширења и временског удаљења, и пре свега фонетских промена које су нашле одраза у писању, као и због умножавања писарских скрипторија и скоро несagleдивог увећања броја њених корисника, постале (у односу на њу и међу собом) доста хетерогене; за њих је немогуће говорити као о једном компактном систему, него пре о скупу с више подскупова. Практично се може говорити само о систему појединог писара у поједином рукопису, а све преко тога је апстракција која тражи посебан напор. Највећи проблеми су у превеликој варијантности и нестабилизваности, пошто се ради о трагању за индивидуалним гестовима писара, па је зависност од личне инспирације превисока; затим, шта третирати као случајну или небитну варијацију, а чему признати статус аутономног типа; шта чинити са хомографијом и с графичком синонимијом; колика фреквентност осигурава место у инвентару; где повући границу између устава и полуустава и да ли на њој стати; немогуће је прегледати све рукописе јер су многи заувек пропали, али и они што су остали веома су многобројни и разасути по свету, што тражи једну синхронизовану акцију широких размера за коју засад нема капацитета, итд. Зато је немогуће сачинити електронско писмо (преносиви медиј) које би у целости функционисало као сасвим усаглашен систем за све редакције, али се не сме ни одустати. Такво једно писмо мора постојати да би се осигурала конвертибилност из једне у другу научну средину. Кључан је инвентар (који је нужно отворен), односно начин на који он функционише, док је његова физиономија ствар сваке средине понаособ: свугде се могу узимати различити модели, који достојно репрезентују редакцијска достигнућа дате културе.

Наше потребе за електронским писмом далеко превазилазе давно познати азбучни садржај канонских споменика који се уредно понавља у свим старословенским уџбеницима,² а чудно је и то што наши уџбеници историје језика остају у тим тесним оквирима, вероватно пошто се њихови аутори нису бавили палеографијом. И тако нам је измицао погледу редакцијски живот ћирилице (пре свега српска редакција) који је дуже трајао и који је много боље посведочен. А затим, ту су и изразите правописне промене, каткад и читаве револуције, које су се одражавале не са-

---

фонетском вредношћу (вид. нарочито радове историчара и других који нису филолози, нпр. Законик); али у савременим писменостима ту су на снази егзактна правописна правила каква нису могла бити формално прописана у старој писмености — док је данас таква употреба регуларна, у прошлости је она могла бити само тенденција и зато не изненађује када у објављеним рукописима таква комбинација уопште нема очекивану вредност. Закључак је да надредне знаке треба паметније доносити, кад се већ проводи селекција, или их не треба преносити уопште.

² Интересантно је да је у најстаријим глагољским рукописима заједничких само 36 слова, и то без неких прејетованих и грчких (Ђорђић 1990: 24), која се уредно мало касније јављају у ћирилици с изузетком „ђерва” који се умеће у уобичајени списак из српске ћирилице, ради транслитерације глагољских текстова. Број од 38 слова првобитне азбуке који се помиње у сачуваним преписима расправе *О писменима* Црнорисца Храбра ипак је, изгледа, некритички преузет из извесних грчких извора о постању њиховог алфабета (Ђорђић 1990: 17).

мо на графичку дистрибуцију, него и на сам садржај (Мошин 1963). Различити жанрови и различити медији у којима се писменост реализовала битно су утицали на морфологију писма.

*

Почетком септембра 2003. године братство манастира Хиландар (пре свега отац Јосиф, ризничар) обратило се Зорану Костићу, типографу, са захтевом да сачини ћирилично електронско писмо за репродукцију српскословенске писмености (до тог су се момента служили неадекватним фонтовима). У рад се кренуло кроза сарадњу с проф. Димитријем Стефановићем, али су ускоро стручни сарадници постали проф. Ђорђе Трифуновић и Виктор Савић.³ Од почетног захтева за српскословенским ћириличким фонтом само златног периода замисао је драстично проширена хронотопски — решено је да се обухвати и старословенска писменост, али и стара српска до свог одумирања, и писменост других редакција (колико је могуће пратити у нама доступној литератури и грађи); одлучено је да се удовољи битно ширим, сазрелим потребама српске филологије.

За модел је одабрано Четворојеванђеље патријарха Саве из хиландарске ризнице, писано између 1354. и 1375. године.⁴ Књига је изведена уставним писмом треће четвртине XIV века и српском редакцијом рашког правописа, на пергамену, са 330 листова димензија 295x220 mm (Богдановић/Медаковић 1978: бр. 13). У овом важном рукопису налазе се изузетне заставице с медаљонима у којима су префињене минијатуре с ликовима све четворице јеванђелиста, затим раскошни иницијали, и златопис (Радојчић 1950: 31 и т. XII, Радојчић 1955: 167—168. и сл. 12). Утврђено је и да се писар, иначе изврстан калиграф (и то један од најтраженијих — унајмљивали су га чак један цар и један патријарх), звао Симон, односно Симеон (Харисијадис 1972: 219). Мара Харисијадис је палеографским путем утврдила да је он израдио чак девет књига,⁵ изузетно значајних по писму и ликовном украсу на словенском југу у своме времену: пет их је српских, четири су бугарске (Харисијадис 1972: 215—219).⁶

³ В. Савић је интензивно трагао по рукописима и литератури за свим графичким решењима која би се применила у овом електронском писму, а проф. Ђ. Трифуновић је давао палеографске сугестије за коначан изглед електронских графема на основу свог огромног научног искуства. З. Костић је из тог материјала изводио електронско писмо.

⁴ Избор је чињен искључиво у оквиру хиландарске збирке јер се располагало ваљаним скеновима само одатле; у исто време, рукописи настајали на Светој Гори имали су велик престиж и српској средњовековној култури.

⁵ Луција Цернић је Симеона идентификовала и у једној краћој секцији као помоћног писара у изборном јеванђељу рађеном за Николу Стањевића, које је, такође, изузетна књига (Цернић 1981).

⁶ Само у Хиландару три су његова рукописа: поменуто четворојеванђеље (бр. 13), Праксапостол монаха Атанасија из 1356. године (бр. 46), и још једно четворојеванђеље из средине XIV века (бр. 17), из којег су отргнути сви листови с минијатурама. Од бугарских су рукописа најважнији Четворојеванђеље цара Ивана Александра из 1356. године (Британски музеј у Лондону Add. MS 39627) и Томићев псалтир из 1360—1363. године (Историјски музеј у Москви, бр. 2752).

Сл. 1. Четворојеванђеље патријарха Саве, Мт 1,1—3, л. 9

Сл. 2. Електронско писмо „Хиландарски устав”

Наш се поступак пресликавања јасно види на првим двама илустрацијама, где најпре дајемо текстуални блок с почетка Јеванђеља по Матеју 1.1—3 (л. 9) из Четворојеванђеља патријарха Саве (без минијатуре), а потом исти текст сложен нашим електронским писмом.

У првој смо фази сачинили електронско писмо „Хиландарски устав” које је реплика Симеоновог потеза из поменутог Четворојеванђеља патријарха Саве, у намери да се удовољи нарочитим потребама Хиландара и Српске цркве и српске културе уопште. Оно је, стога, свечано, масно (болдовано), благо укошено, са слободним облицима који могу излазити из реда. У његов је садржај ушао целовит инвентар из скенираног рукописа (па отуда и неке појачано палеографске форме), али нужно и све што је недостајало до пуног старословенског канона и зреле српске редакције (до 15. века) како би се њиме елегантно могла изводити критичка издања у складу с традицијама српске школе. Наш је рад пролазио кроз више развојних верзија, а стали смо на петој.

Графичку смо целину из техничких разлога разлучили на два већа дела — курент и верзал (за комотан рад у рачунару потребне су одвојене тастатуре), што је крајње условно, будући да се овде заправо ради о обичном и насловном уставу.⁷ Обични се устав изводио слободније, а насловни се упорније држао дволинијског система; он се изразито јавља у насловима целина, владарским потписима и натписима, без нужне калиграфске обраде (Ђорђевић 1990: 99), те га Петар Ђорђевић назива „натписним писмом” (47).

У куренту тако дајемо око 50 стандардних слова, уз висока слова из редова карактеристичних за одабрану књигу (в, з, т, њ, ж), и уз неке сит-

Сл. 3. Хиландарски устав — курент

⁷ Старословенска канонска и редакцијска писменост нису разликовале велика и мала слова у данашњем смислу речи, што историчари углавном не увиђају у својим издањима, па неоправдано интервенишу у старом тексту, уносећи у њега (према данашњој памети) тзв. велика и мала слова (према тренутном српском правопису) и слободно постављајући параграфе у складу са својим реконструкцијама; то је праћено и уношењем нове интерпункције. Све је то недопустиво мешање новог и старог кода, који нису само генетски и системски неподударни, него нису ни синхрони.

није варијације, а ту су и малобројне лигатуре затечене на материјалу. [Овде и у наставку тежићемо иконичком представљању резултата јер је то у оваквој материји најсврсисходније.]

У верзалу владају слични односи, али је инвентар сведенији, и ту смо се морали у извесној мери одмицати од грађе у којој се, природно, није могло пронаћи све, будући да се такав тип писма ређе јавља. Нека су се слова морала узимати са стране (или напосто системски према куренту) уз симулацију потеза које нам задаје прототип. Тако смо, на пример, „кси” преузели из Темнићског натписа (X/XI в.), будући да испрва нисмо наилазили на његове одговарајуће потврде.

Сл. 4. Хиландарски устав — верзал

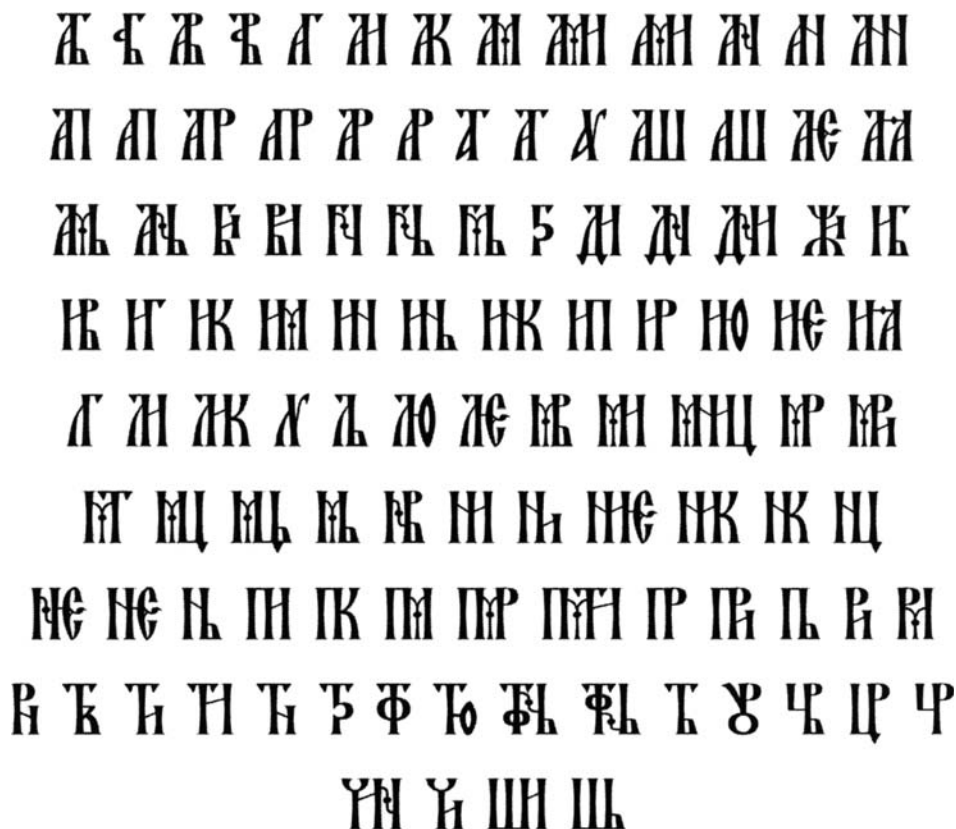
За верзалним смо лигатурама у највећој мери посезали из владарских потписа с немањихских повеља манастиру Хиландар у које смо имали готово потпун увид. Лигатурна су решења својственија верзалу него куренту, пре свега због (углавном) ограниченог простора којим се располаже приликом извођења таквог текста, као и због посебних намена с неретко естетским захтевима.

Надметнута слова улазе у обе потцелине, а због нееластичности електронских (као и машинских) писама треба их предвидети и с титлама. Овде је делимично преклапање с курентним садржајем јер на материјалу нису могле бити потврђене све графеме, а њихов изразито палеографски карактер ограничавао нас је у даљим апстраховањима.

Надредни и редно-надредни знаци (титле, пајерци, акценти, спирити и др.), као и интерпункцијски (и други пратећи) знаци, такође долазе у обе потцелине и њихов се списак морао донекле проширити до задовољења реалних потреба посматране епохе у којој они доживљавају прави процват.

Посебно се морао формирати систем цифара које су заправо слова у специјалној функцији (аналогно грчком писму). Ту постоје врло широке могућности, па се морало ићи на стандардизацију која влада у Унико-

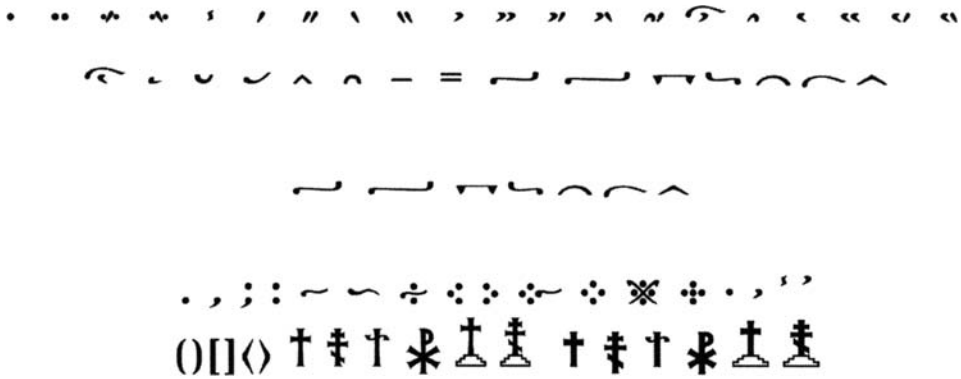
Сл. 5. Хиландарски устав — верзалне лигатуре

Сл. 6. Хиландарски устав — надметнута слова

ду, а драгоцена се обавештења могу наћи у палеографији Е. Ф. Карског (214—223). Посебно су интересантна решења у вези са десетинама хиљада, стотинама хиљада и милионима. Највеће бројеве нисмо ни налазили у српској редакцији, али их, судећи по Карском (218—219), има у руској редакцији.

У другој смо фази желели да задовољимо потребе српске науке, али смо схватили да се очекивани оквири морају превазићи. Наиме, испо-

Сл. 7. Хиландарски устав — наредни знаци, интерпункција и др. симболи

ā	ḅ	ḡ	ā̄	ē	ṣ̄	z̄	h̄	ḡ̄
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ī	ḱ	ā̄	ū̄	h̄	z̄	ō	ḡ̄	ī̄
10	20	30	40	50	60	70	80	90
ḡ̄	ē̄	ḡ̄	ī̄	ḡ̄	ā̄	ī̄	ō̄	ū̄
100	200	300	400	500	600	700	800	900
ā̄	ḅ̄	ḡ̄	ā̄	ē̄	ṣ̄	z̄	h̄	ḡ̄
1.000	2.000	3.000	4.000	5.000	6.000	7.000	8.000	9.000
Ⓐ	Ⓑ	Ⓒ	Ⓓ	Ⓔ	Ⓚ	Ⓛ	Ⓜ	Ⓝ
10.000	20.000	30.000	40.000	50.000	60.000	70.000	80.000	90.000
ā̄	ḅ̄	ḡ̄	ā̄	ē̄	ṣ̄	z̄	h̄	ḡ̄
100.000	200.000	300.000	400.000	500.000	600.000	700.000	800.000	900.000
ā̄	ḅ̄	ḡ̄	ā̄	ē̄	ṣ̄	z̄	h̄	ḡ̄
1.000.000	2.000.000	3.000.000	4.000.000	5.000.000	6.000.000	7.000.000	8.000.000	9.000.000

Сл. 8. Хиландарски устав — бројни систем

ставило се да нашој средини итекако недостаје писмо које би послужило за дипломатичко, а не само упрошћено критичко доношење старих текстова или чак њихово третирање као књижевно-историјског штива с елиминисањем филолошких специфичности. Давно су се чули позиви

да се обједине снаге на издавању старих споменика да се не би више дешавало да издања задовољавају искључиво потребе појединих дисциплина уз занемаривање других (као да код нас постоје услови да се иста грађа специјалистички обрађује и издаје више пута). То би подразумева-ло мултидисциплинарни договор (између лингвиста, историчара књижевности, историчара, правника, теолога и других). Требало би, дакле, помирити две крајности, зачете још у руској славистици 19. века, где су једна издања потпуно преносила одлике оригинала (старословенским слогом), а друга су их преиначавала у модерном духу (грађанским слогом; вид. о томе Трифуновић 2004: 023—026). У те је сврхе неопходно било начинити електронско писмо које би одговорило на све (реалистичне) захтеве који се могу поставити (како због нас самих, тако и због колега из страних традиција који објављују у нашој средини). Значило је то радикално проширивање инвентара и опсежно истраживање палеографских могућности, уз дубљи продор у редакцијске кодове, у рану штампану књигу, донекле у епиграфску грађу, и у нововековну издавачку праксу ради што потпуније транслитерације. Због унапред задатог изгледа, Хиландарски устав то не би могао пратити (пошто он преноси тачно одређене палеографске датости), па смо одлучили да сачинимо сасвим ново писмо, следећи давна упутства Стојана Новаковића из 1875. године која, до тог часа, нажалост нигде нису остварена у словенској средини. Новаковић је, наиме, предложио израду старословенског писма које би старе облике задржало, али се од грађанске ћирилице не би разликовало дебљином (Трифунувић 2004: 025). Била би то, да је условно тако назовемо, „бела старословенска ћирилица”.⁸ Тађењем Хиландарског устава добили смо потпуно ново писмо, које се димензијама и општим утиском не издваја од модерних електронских писама (ћирилице, латинице и грчког алфабета), тако да је оно веома погодно за научна издања,⁹ и назвали смо га „Монахом”. Монах 5 дошао је до исте развојне тачке до које је једино и могао допрети Хиландарски устав 5, и то су компатибилна писма (да би се осигурала несметана конвертибилност међу њима). Међутим, они напред наведени изразито шири научни захтеви условили су опсежна истраживања, тако да смо начинили, верујемо, коначну верзију овога писма — Монах 6.

Током истраживања и рада на електронским писмима интензивно смо прегледали 85 целих рукописа и око 100 повеља, а делимичан смо увид остварили у још око хиљаду рукописа. Изворе смо консултовали нешто непосредно, а нешто на основу фототипских издања и разних прилога, али и на основу дигиталних снимака (вид. најважније изворе на крају). Основни палеографски оријентири били су нам налази Петра

⁸ У грчкој се средини, тако, текстови из различитих епоха доносе истим, светлим слогом, без непотребног тамњења које би узред доводило до истицања. У нашем случају маркирање масноћом слога сасвим је непотребно, тим пре што се модерна ћирилица разликује од старе већ својим облицима, будући да је у Русији у 18. в. морфолошки пришла латинском писму (Пешикан 1993: 24—25).

⁹ Хиландарски устав остаје за свечана издања, али и за повремена намерна истицања у научном тексту.

Ђорђића (Ђорђић 1971), али и мноштво других палеографских студија, описа рукописа и каталога (вид. такође списак литературе на крају).

Највеће су допуне у куренту, где се изразита варијабилност уочава код а (истезања облика, и формирања према алфи),¹⁰ в (свођења, и бубњевите, бубрежасте и квадратне форме), д (кретање ка брзописном), ж (слободна формирања), и осмерично и десетерично, к (од најранијих до најновијих форми), м (разна ширења и усецања), о (уска и широка са својим окатим и другим варијантама), т (с променама у постољима и у висини), ф (варијације сличне онима код 'он'), ђ (врло архаична разноврсност), е (нарочито искошени и заротирани облици), ѿ (слободне варијације), ѡ (архаичне форме), ѣ (врло инвентивне форме, али смо овде нужно извршили редукцију према задатим оквирима у којима се могу реализовати слова у овоме, конкретном писму). Вредело би још поменути „треће јер” (то је заправо недетерминисано „јер”, у међупростору између дебелог и танког, које издвајамо за нерешиве примере), „треће” или „хибридно јус” (комбинација „великог јус” у горњем, и „малог јус” у доњем делу), „прејотовано ук” и можда „треће јест” („јест” са чекићем, односно језиком, какво се, на пример, сусреће у Вукановом јеванђељу). За нека слова познајемо и ротирани варијанте (д, s, e, л, c, 8, ц, ђ, e, ю, ѡ, ѡ, ѣ), а за нека ликове непосредно преузете из касније грчке писмености (α, ε, ι, μ, π, τ). Нашле су се овде и извесне брзописне форме (в, д, ж) које су потврђене у штампаним књигама из западних српских крајева за које би неко рекао да су рађене босанчицом; те су, међутим, форме природно настале на рашком терену, али су на другој страни уврштене у штампани репертоар. Слично смо поступили и с одређеним верзалним словима. Дошли су овамо и они брзописни облици који су се учестало јављали у саставима изведеним уставом, односно полууставом (ако уопште јасно стоји та граница).

У верзалу се начелно прати садржај курента, али уз појачану уздржаност. Овог су пута многе форме потврђене, пошто нисмо више ограничени само на један рукопис. Посебно је значајно Пећско јеванђеље (Пећ 1), које је цело исписано верзалом и стога је врло репрезентативно и свечано. У њему је и читаво богатство верзалних лигатура и надредних знакова. На овом смо се месту изузетно служили и грађом из многобројних хиландарских повеља.

Опазили смо да се у ранијим издањима евентуално преносила лигатура ϕ + ђ. Лигатуре су у последњој верзији Монаха издашно представљене да би се унела потребна разноврсност. Најчешће се граде са словима а, и, л, м, н, о, ϕ, т. Комбинације са „он” изводе се уписивањем друге саставнице у широку основу, попут решења за десетине хиљада (код бројева), с тим што су овде преклапања ретка, а ми смо ту успоставили и танану физичку разлику да би се знало када је шта у питању. [У ранијим су верзијама лигатуре постојале само у Хиландарском уставу, као палеографском писму.]

¹⁰ Променама код овог слова почињу важни процеси у нашој писмености (Чремошник 1940: 4).

A (A A A A A A A A A A)
 (α ω α @)
 B (B B B B B B B B B B)
 β (β β β β β β β β β β)
 Γ (Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ Γ)
 Δ (Δ Δ Δ Δ Δ Δ Δ Δ Δ Δ)
 ε (ε ε ε ε ε ε ε ε ε ε)
 Ж (Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж)
 Z (Z Z Z Z Z Z Z Z Z Z)
 Z (Z Z Z Z Z Z Z Z Z Z)
 H (H H H H H H H H H H)
 (i i i i i i i i i i)
 (i i i i i i i i i i)
 K (K K K K K K K K K K)
 L (L L L L L L L L L L)
 M (M M M M M M M M M M)
 H (H H H H H H H H H H)
 O (O O O O O O O O O O)
 O (O O O O O O O O O O)
 O (O O O O O O O O O O)
 P (P P P P P P P P P P)
 P (P P P P P P P P P P)
 T (T T T T T T T T T T)
 (T T T T T T T T T T)
 X (X X X X X X X X X X)
 X (X X X X X X X X X X)
 Φ (Φ Φ Φ Φ Φ Φ Φ Φ Φ Φ)

X
 X (X X X X X X X X X X)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)
 Y (Y Y Y Y Y Y Y Y Y Y)

А А А (А Я)	Ә (Ә Ә)
(А)	Ц Ч (Р)
Б (В)	Ү Ү (Ү Ү)
В (В В В В)	Ұ
Г	Ш
Д Д (Д К Д)	Щ Ұ
(Д)	Ъ Ъ
Е (Е)	Ы Ы (Ы Н)
(Е Е)	Ы Ы (Ы Н)
Ж (Ж)	Ь
З З (З З З)	Ѣ Ѣ
З З З (З З)	Ѥ (Ѥ Ѥ)
И (И) І (І) (І І) І (І)	Ю (Ю)
І І І І (І І І І)	(Ю)
К (К)	Ѧ (Ѧ Ѧ)
Л Л	(Ѧ Ѧ)
(Л)	Ѩ (Ѩ І)
М (М М М М)	Ѭ (Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ Ѭ)
Н Н	Ѡ Ѡ Ѡ (Ѡ Ѡ Ѡ Ѡ Я)
О	Ѣ Ѣ (Ѣ)
О (О О О О О)	Ѥ Ѥ (Ѥ)
Ө (Ө)	Ѧ Ѧ
Ө Ө (Ө Ө)	Ү (Ү)
П	Ұ (Ұ Ұ)
Р (Р)	Ѧ Ѧ (Ѧ Ѧ)
С С	Ү
Т (Т Т)	Ү (Ү)
(ОҮ ОҮ ОҮ ОҮ ОҮ)	(Ұ Ұ)
Х	Ү (Ү Ү)
Х (Х Х Х Х Х)	Ү (Ү Ү)
Ф (Ф)	Ү (Ү Ү)
Х	Ү (Ү Ү)

Т Б Г А М @wlu М П Р А С Ш З Д Ф Н Ђ К НМ К Л Ж Д Ж Љ
 АЕ А Ф М Љ М Н
 Н
 Ф Ч Ц Ш Щ Ъ Ы Ь ЪН Ф Т

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш
 АА ББ ВВ ГГ ДД ЕЕ ЖЖ ЗЗ ИИ ЙЙ КК ЛЛ ММ НН ОО ПП РР
 СС ТТ УУ ФФ ХХ ЦЦ ЧЧ ШШ АААА ББББ ВВВВ ГГГГ ДДДД
 ЕЕЕЕ ЖЖЖЖ ЗЗЗЗ ИИИИ ЙЙЙЙ КККК ЛЛЛЛ ММММ НННН
 ОООО ПППП РРРР СССС ТТТТ УУУУ ФФФФ ХХХХ ЦЦЦЦ
 ЧЧЧЧ ШШШШ АААААА ББББББ ВВВВВВ ГГГГГГ ДДДДДД
 ЕЕЕЕЕЕ ЖЖЖЖЖЖ ЗЗЗЗЗЗ ИИИИИИ ЙЙЙЙЙЙ КККККК
 ЛЛЛЛЛЛ ММММММ НННННН ОООООО ПППППП РРРРРР
 СССССС ТТТТТТ УУУУУУ ФФФФФФ ХХХХХХ ЦЦЦЦЦЦ
 ЧЧЧЧЧЧ ШШШШШШ

Сл. 11. Монах — лигатуре у куренту и у верзалу

Надредним словима се овде допуњавају раније могућности новим потврдама, којима се комплетира истоветан базични инвентар као у куренту. Практично се сва слова могу натписивати. Натписивање није течно само у једном нивоу, него се могло изводити и на више спратова, што се у регуларном електронском писму не може поновити. Простор између редова намеће многобројна техничка ограничења, тако да се надметнута слова морају упростити до апстракције која осигурава лаку препознатљивост. Варијанте се и овде, донекле, преносе, на пример код а, и, м, о, т, ч, љ. Често се у рукописима јавља надметнуто „ук” у виду лука

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш
 Щ Ъ Ы Ь ЪН Ф Т

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш
 АА ББ ВВ ГГ ДД ЕЕ ЖЖ ЗЗ ИИ ЙЙ КК ЛЛ ММ НН ОО ПП РР
 СС ТТ УУ ФФ ХХ ЦЦ ЧЧ ШШ АААА ББББ ВВВВ ГГГГ ДДДД
 ЕЕЕЕ ЖЖЖЖ ЗЗЗЗ ИИИИ ЙЙЙЙ КККК ЛЛЛЛ ММММ НННН
 ОООО ПППП РРРР СССС ТТТТ УУУУ ФФФФ ХХХХ ЦЦЦЦ
 ЧЧЧЧ ШШШШ

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т
 У Ф Х Ц Ч Ш Ъ Ы Ь ЪН Ф Т

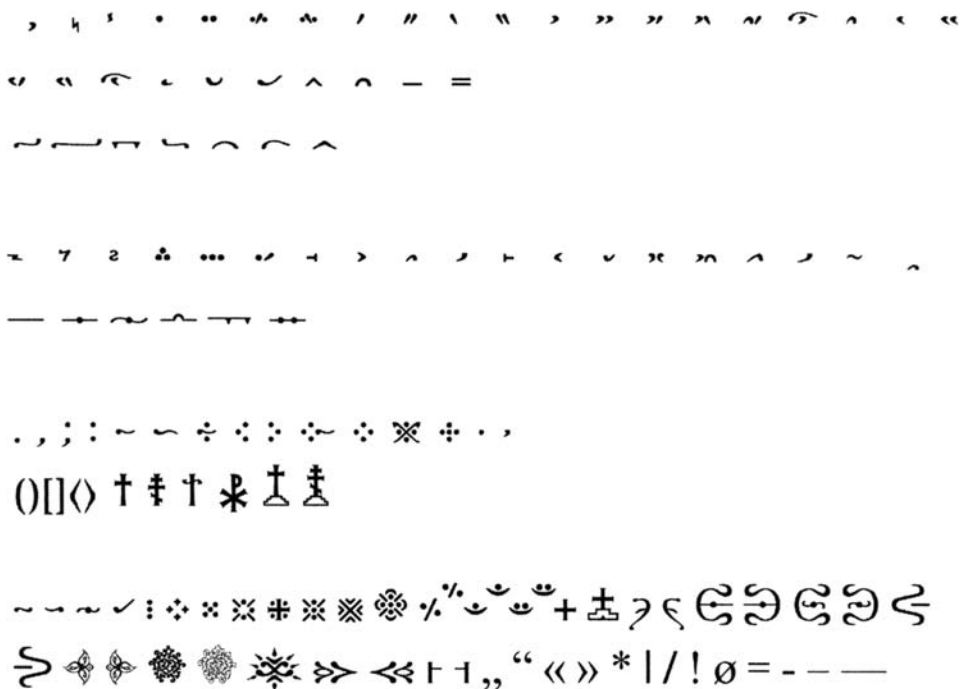
А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т
 У Ф Х Ц Ч Ш Ъ Ы Ь ЪН Ф Т
 АА ББ ВВ ГГ ДД ЕЕ ЖЖ ЗЗ ИИ ЙЙ КК ЛЛ ММ НН ОО ПП РР
 СС ТТ УУ ФФ ХХ ЦЦ ЧЧ ШШ АААА ББББ ВВВВ ГГГГ ДДДД
 ЕЕЕЕ ЖЖЖЖ ЗЗЗЗ ИИИИ ЙЙЙЙ КККК ЛЛЛЛ ММММ НННН
 ОООО ПППП РРРР СССС ТТТТ УУУУ ФФФФ ХХХХ ЦЦЦЦ
 ЧЧЧЧ ШШШШ

Сл. 12. Монах — надметнута слова

отвореног нагоре (уз уобичајено поимање доњег слова, из реда, као лигатурне основе); слично је и с надметнутим „јатом” у виду крстића, а јављају се и положено в и квадратно в, па чак и неке лигатуре (не преносимо све због техничких и естетских разлога).

Надредним знацима придодајемо нове потврде. Најранија словенска писменост их је садржавала, али у којој мери није познато. Солунска браћа су их вероватно уврстила у свој корпус, будући добрим фонетичарима, али и зато што их је грчка традиција, из које они долазе, системски користила. Најранији сачувани српски споменици садрже врло ограничен репертоар, а сматра се да је њихово интензивно коришћење знак тзв. ресавске правописне школе, или бар тенденција које су довеле до њеног формирања (одличан преглед стања у српској редакцији даје В. М. Загребин: 1995). Системски су се, међутим, прозодијски знаци исписивали већ у средишту „Милутинове епохе”, с врло јасним функцијама, уз уплив и неких екфонетских знакова, што сведочи о солидном образовању тих писара (можда и познавању грчког језика и писма). То отвара пут за озбиљно поучавање старог српског акценатског система и за састављање историјског акценатског речника. Сем надредних знакова, ту би велику помоћ могло пружити и одавно уочено удвајање вокала, врло карактеристично за српску редакцију.

У интерпункцији се уочава велико графичко шаренило које је прашено функцијама суштински друкчијим од данашњих. По први пут укљу-

Сл. 13. Монах — надредни и интерпункцијски знаци и други симболи

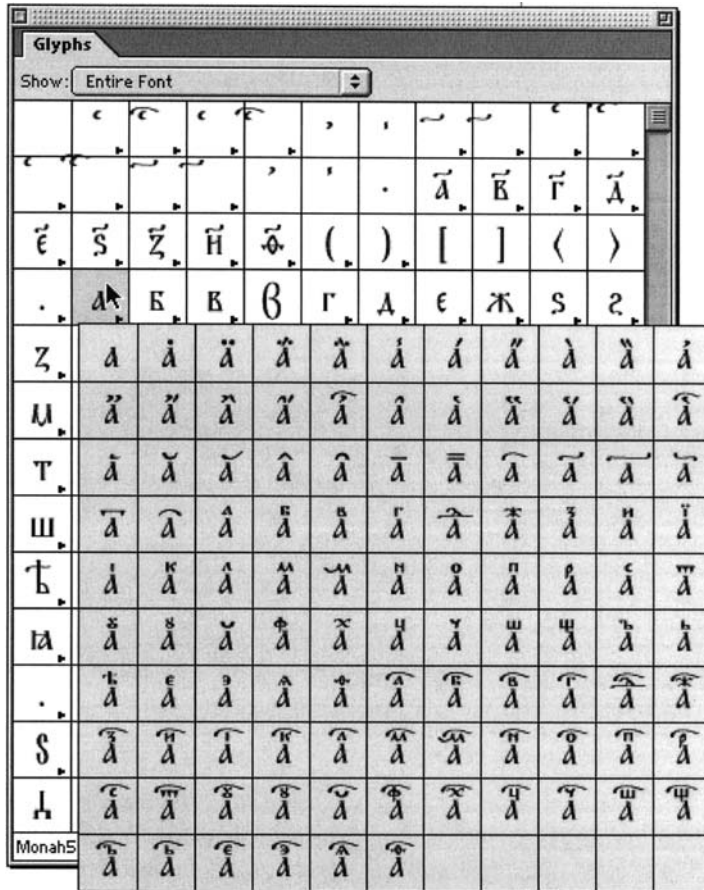
чујемо „знаке за параграф” којима се обележава почетак, односно значај какве целине (на пример у месецослову нови датум, у повељама владарски потпис, а у осталим текстовима наслов). Ту је и знак у функцији данашње брux-цифре којим се нотира испуштени или преправљени текст, изведен на маргину. Веома су значајни разни типови крстова којима се обележава инвокација.

У електронском се писму утврђују стандардна слова са својим варијантама (глифовима) и она добијају одговарајућа азбучна места и кодове; исто важи и за остале знакове. Све се ове графичке форме називају карактерима. Прогресија се у нашем раду види када се сравне параметри међу верзијама. У петој верзији смо у куренту имали 50 слова са 25 глифова, а у шестој 75 слова са чак 234 глифа; надметнута су слова нарасла са 36 на 65 уз 34 глифа (без титле, али и с њоме); дијакритички знаци и титле са 35 на 68; интерпункцијски знаци са сродним симболима са 24 на 64. Бројеви су имали 63 основна карактера са 6 глифова и дошло је до повећања глифова на 30. Лигатуре су видно нарасле (у односу на Хиландарски устав, који их је само и имао), па их је, коначно, у куренту 85 основних са 7 глифова, у верзалу 111 основних уз 26 глифова. У верзалу има начелно мање карактера, али су пропорције сличне. Сумарно, с почетна 754 карактера број је нарастао на 1920 (690 су глифови).¹¹

Досадашњи фонтови су преносили само старословенски канонски регистар, те су били простог садржаја и лаки за руковање, али с озбиљним ограничењима као у старинским штампаријама. Знаковне комбинације на једном словном месту за њих су готово непремостива тешкоћа: дијакритички додатак за хиљаде углавном је одвојен од своје основе, лигатуре начелно не постоје, акценатски и други надредни знаци неконтролисано долазе изнад словног реда итд. У савременом грчком алфabetу, а затим и у ћирилици и у латиници, свака комбинација од једног словног места прави се као засебан знак (тзв. алтернативни карактер). Овакве словне композите морају се урадити и у старој ћирилици, али укрштање раније наведених параметара довело би нас до фантастичних бројева. На пример, само када би се узели курентни вокали са својим глифовима, којих је 184, и кад би се за сваки урадило по 266 алтернативних карактера (колико има могућности са свим дијакритичким знацима и надметнутим словима), добила би се чак 48944 алтернативна карактера (а програм за израду фонтова тренутно подржава „само” 6400 карактера). На тај би се начин добила готово целовита база података старословенског начина писања. Међутим, морамо бити рационални и извршити одабир да не добијемо писмо које би засенило и кинеско. Стога смо одлучили да алтернативне карактере начелно правимо према базичним вокалима (24), а према консонантима само у више пута потврђеним случајевима, те се на крају стало на 6397 карактера. Требало је, дакле, све затечене графичке елементе из живог писма који су функцио-

¹¹ Писмо из практичних разлога треба још да поседује савремене знаке који се користе у критичком приступу тексту: разноврсне заграде, косе, усправне и водоравне црте, цртицу, упитник, узвичник, наводнике, звездицу итд.

нисали само као донекле уређен али прилично непрегледан скуп с много подскупова организовати у један релативно елегантан систем. Зато је претраживање извора, палеографска анализа и регистровање са селекцијом трајало, с прекидима, готово две године. Алтернативни су карактери, којих је сада 4378, лако доступни преко табеле за глифове из програма In Design (вид. сл. 14), или преко опције за уметање симбола (Insert Symbol) из Word-a.¹²

Сл. 14. Приступ алтернативним карактерима

¹² У Уникоду је досад регистрована само савремена ћирилица с понеким допунама у старословенским словима која су преобликована у духу грађанице (како у самим рукописима никада нису изгледала). Испада да је старо писмо подкуп данашње ћирилице, а не обрнуто. Ово практично онемогућава да се у истом тексту нађу стара и нова ћирилица, а да не говоримо о томе да се у таквој представи замагљују неки важни генетски односи међу словима и изговорне вредности, нарушава им се редослед, и велик број важних карактера начисто се испушта. Старе словне композите овде уопште нису предвиђене. Закључак је да се старословенисти морају на светском нивоу договорити око принципа представљања старе ћирилице у модерној технологији, и за то се морају изборити пред Уникодом.

Овим радом на старословенском писму покривена је светла, техничка ћирилица и масна палеографска ћирилица. У будућности треба, међутим, предвидети полумасну и масну техничку ћирилицу. У овом случају определили смо се за један модел, али преостаје много изврских рукописа који такође заслужују да буду употребљени, уз стриктно понављање инвентара и техничких решења.¹³ Потребно је начинити и адекватну српску грађаницу (препознаје се нарочито по курзиву) која би у себи садржала и базични старословенски инвентар прилагођен по облику (пре свега ради транслитерације старих издања). Искошеном писму у данашњем смислу у прошлости су одговарали полуустав и канцеларијски брзопис, нарочито његов стилизовани лик, тзв. дипломатички брзопис (Ђорђевић 1990: 121). Преостаје врло сложен задатак нормирања српског брзописа, према којем би се сачинило посебно електронско писмо. Српски глагољски споменици такође завређују израду одговарајуће електронске глагољице.¹⁴

ЛИТЕРАТУРА И ВАЖНИЈИ ИЗВОРИ

- Александрида 1987: *Софијска илустрирана Александрида*. Фототипско издање, Београд.
- Алтбауер 1973: *Добромирово еванђеље. Кирилски синоеник од XII век*. Том I. Приредио Моше Алтбауер, Скопје.
- АП: Археографски прилози, 1—25, Београд 1979—2003.
- Богдановић/Медаковић 1978: Д. Богдановић—Д. Медаковић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Старе шћамјане књиже манастира Хиландара*, Београд.
- Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара (палеографски албум)*, Београд.
- Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*, Београд.
- Богдановић 1995: *Хиландарски шћиик (рукопис СНЛ AS 156)*. Приредио Д. Богдановић, Београд (и непосредан увид).
- Богдановић 1997: Д. Богдановић, *Развој ћирилског писма у Србији до XV века*, [у:] Студије из српске средњовековне књижевности, Београд, стр. 128—164.
- Врана 1967: Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд.
- Грбић 2000: Д. Грбић, *Знакови старих књижа*, Нови Сад.
- Дш: *Четвороеванђеље краља Стефана Душана*, 1348. г. (са фотографија).
- Ђорђевић 1990: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице (палеографско-филолошки прилози)*. Треће издање, Београд [фототипија издања из 1971].
- Ђурић 1995: *Зидно сликарство манастира Дечана (грађа и студије)*. Уредник акад. В. Ј. Ђурић, Београд.
- Живкова 1980: Л. Живкова, *Четвороеванђељето на цар Иван Александър, с пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и шестдесет и четири цветна факсимилета*, София.

¹³ Српска култура заслужује што више електронских старих ћирилица, а то нарочито важи за савремене ћирилице, ако се жели задржати статус ћирилице као националног писма.

¹⁴ Сетимо се само Гршковићевих и Михановићевих одломака који стоје на почецима српске редакције, према писани глагољицом (Трифунковић 2001).

- Живковић 1992: Бр. Живковић, *Грачаничка повеља (йрейис)*, Београд.
- Загребин 1995: В. М. Загребин, *Периодизация употребления надстрочных знаков в средневековых сербских рукописях и надстрочные знаки киевских глаголических листков*, [у:] Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, стр. 469—479.
- Законик: *Законик цара Стефана Душана*, књ. 1—3, Београд 1975—1997.
- Иванова 1981: Кл. Иванова, *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*, София.
- Ивић/Јерковић 1981: П. Ивић—В. Јерковић, *Правоиис срѣскохрватѣских ћирилских йовеља и йисама XII и XIII века*, Нови Сад.
- Јагић 1960: И. В. Јагичъ, *Памятникъ глаголической письменности. Марѣнское четтвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями*, Graz [фототипија].
- Јерковић 1990: В. Јерковић, *Срѣска ћирилица — йалеографски и йерминолошки йроблеми*, НССуВД, 18/1, Београд, стр. 111—117.
- Јерковић 1999: В. Јерковић, „Полуусѣав” у срѣским йовељама од краја XIV и йоком XV века, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII, Нови Сад, стр. 89—111.
- Јерковић 2001: В. Јерковић, *Констѣйиуисање срѣскоѣ брзојиса у рацким докуменѣтѣима XIII века*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIV/1—2, Нови Сад, стр. 97—116.
- Јерковић 2004: В. Јерковић, *Ђирилица срѣскословенскоѣ йериода. Палеографски йрисѣйуй йроучавању и ойѣйѣи увид у њен развој*, [у:] Предавања из историје језика, *Лингвистичке свеске*, 4, Нови Сад, стр. 87—102.
- Карски 1979: Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва [фототипија издања из 1928].
- КМЕ: *Кирило-методијевска енциклопедия*, I—IV, София 1985—2003.
- Кодов 1985: Хр. Кодов и др., *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографски манастир в Света гора*, Том I, София.
- Куљбакин 1925: *Палеографска и језичка исѣйѣивања о Мирославѣвом Јеванђељу од Д-ра Ст. М. Куљбакина*, Сремски Карловци.
- Лавров 1915: П. А. Лавров, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*. *Энциклопедия славянской филологии*, вып. 4, I, Санкт-Петербург.
- Лавров 1916: П. А. Лавров, *Альбом снимков с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма*. Санкт-Петербург.
- МА 1981: *Майѣичин айосѣол*, Фототипска издања, књ. 2, Београд.
- Мирчев/Кодов 1965: К. Мирчев—Хр. Кодов, *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.*, София.
- Маринковић 1981: Р. Маринковић, *Значај средњовековне йункѣуације за йексѣолошка исѣтраживања — на йимеру Срѣске Александриде*, [у:] Међународни научни скуп *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*, Београд, стр. 107—122.
- Матејић/Богдановић 1989: М. Matejić—D. Bogdanović, *Slavic codices of the Great Lavra Monastery*, Sofia.
- Мл: *Чѣйворојеванђеље краља Милуѣина*, 1316. г. (непосредно и са CD-а).
- Младеновић 2003: Ал. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (йексѣй, коменѣари, снимци)*, Београд.
- Момировић 1991: П. Момировић, *Ђириличке рукојисне књиђе Чѣйѣнскоѣ манаѣѣира (XIV—XVIII вијек)*, Цетиње.
- Мошин 1952: VI. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. II. dio. Reprodukciје, Zagreb.
- Мошин 1955: VI. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I. dio. Opis rukopisa, Zagreb.

- Мошин 1963: Вл. Мошин, „*Револуције*” у *историји српског правописа*, Библиотекар, XV, Београд, 465—475.
- Мошин 1970: Вл. Мошин, *Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj od XIII do XX stoljeća*, Zagreb.
- Мошин 1971а: Вл. Мошин, *Ђирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Којићарева збирка словенских рукописа и Џојсов ђирилски одломак у Љубљани*. Том I, Београд.
- Мошин 1971б: Вл. Мошин, *Ђирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Којићарева збирка словенских рукописа и Џојсов ђирилски одломак у Љубљани*. Том II. Палеографски албум, Београд.
- Мошин 2000: Вл. Мошин, *Словенска палеографија*. Приредио проф. д-р С. Голубовски, Скопје.
- Мп: *Мокрољско четворојеванђеље*, средина XIII века (са фотографијом).
- Недељковић 1975: О. Недељковић, *Проблем рађања ресавског правописа и његове из доба кнеза Лазара. Посебно у односу на интeрпункцију и прозодички систем*, [у:] О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд, стр. 243—254.
- Николић 2002: Св. Николић, *Старословенски језик I. Правопис, гласови, облици*. X издање, Београд.
- НТ: *Тийк архиепископа Никодима*, 1318/1319. г. (са фотографијом).
- Петровић 1991: *Законом правило или Номоканон светога Саве. Иловички препис (1262. година)*. Фототипија. Приредио и прилоге написао др М. М. Петровић, Горњи Милановац.
- Пешикан 1973: М. Пешикан, *Мокрољско четворојеванђеље из XIII века — сјоменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености*, Посебан отисак из Зборника за филологију и лингвистику, XVI/1, Нови Сад, стр. 61—88.
- Пешикан 1981: М. Пешикан, *О употреби унапређивања јосиујака у транскрипцији старих шексјова*, дискусија [у:] Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд, стр. 427—431.
- Пешикан 1993: М. Пешикан, *Наша азбука и њене нормe*, Београд.
- Поглед 1957: *Поглед у нашу прошлост (документи приморских архива од X—XIX века: Дубровник, Кошор, Задар)*, Београд.
- Радојчић 1950: Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд.
- Радојчић 1955: Св. Радојчић, *Уметнички сјоменици манастира Хиландара*, Зборник радова. Књ. XLIV. Византолошки институт. Књ. 3, Београд, стр. 164—194.
- Радојчић 1996: Св. Радојчић, *Поретак српских владара у средњем веку*, Београд.
- Рн 1987: *Рујанско четворојеванђеље (1536/1537)*. Фототипско издање, Београд.
- Рх: *Рашко-хиландарско четворојеванђеље*, друга четвртина XIII в. (непосредно и са CD-а).
- Синдик 1991: Н. Р. Синдик и др., *Опис рукописа и старих шtamпаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сенјандреји*, Београд — Нови Сад.
- Славева/Мошин 1988: Л. Славева — Вл. Мошин, *Српски граматички од Душаново време*, Прилеп.
- Собољевски 1908: *Славјано-русскаја кирилловскаја палеографија*. Лекције А. И. Собољевскога съ 20 палеографическими таблицами. Издање 2-ое Императорскога Археологическога Института, С.-Петербург.
- Стань: *Изборно јеванђеље Николе Станьевића*, средина XIV в. (непосредно и са фотографијом).
- Стефановић 1970: Д. Стефановић, *Екфонејска нојација у старим словенским рукописима*, Кирил Солунски, 2, Скопје, стр. 339—345.

- Стојановић 1897: Љуб. Стојановић, *Мирослављево јеванђеље*, Беч.
- Стојановић 1901: *Каталог рукописа и старих штампаних књига*. Збирка Српске краљевске академије. Саставио Љуб. Стојановић, Београд.
- Супр: *Суйрасаљски зборник*, XI в. (на Интернету).
- Тахијаос 1981: А. Е. N. Tachiaos, *The Slavonic manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Los Angeles.
- Томовић 1974: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најписа на Балкану*, Београд.
- Трифуновић 1981: Ђ. Трифуновић, *Интерјункција јужнословенских средњовековних ћирилских рукописа*, [у:] Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, Београд, стр. 90—106.
- Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*. Друго, допуњено издање, Београд.
- Трифуновић 2001: Ђ. Трифуновић, *Ка јочецима српске писменосици*, Београд.
- Трифуновић 2004: Ђ. Трифуновић, *Константининово Житије десјота Стефана*. *Археографски оглед*, [у:] Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српскога. По двјема српско-словенским рукописима из Новице издао Ватрослав Јагић. Приредио Ђорђе Трифуновић, Горњи Милановац, стр. 05—026 [фототипија издања из Београда 1875].
- ЂБМС: *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Мајнице српске*, 1—8, Нови Сад 1988—2001.
- Хам 1970: Ј. Hamm, *Staroslovenska čitanka*, Zagreb.
- Харисијадис 1972: М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил у орнаментници јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, Посебан отисак из зборника Моравска школа и њено доба, Београд, стр. 211—227 + 22 сл.
- Хиландар 1998: *Хиландар у књигама (хрестоматија и каталог изложбе)*, Београд.
- Цернић 1981: Л. Цернић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, [у:] Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, стр. 335—424.
- Цернић 1991: Љ. Штавланин—Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. *Палеографски албум*. Припремила Луција Цернић, Београд.
- Черепнин 1956: Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва.
- Чигоја 1995: Бр. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи (џрафија, ортоџрафија и језик)*, Београд.
- Чremoшник 1940: Гр. Чremoшник, *Студије из српске палеоџрафије и дипломатије*, Гласник Скопског научног друштва, XXI/12, Скопље, стр. 1—8.
- Цурова 1990: А. Джурова, *Томичов псалтир*. В два тома, Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia, Vol. I, Софија.
- Штавланин-Ђорђевић 1986: Љ. Штавланин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд.
- Штампарство 1994: *Пет векова српског штампарства 1494—1994 (раздобље српскословенске штампе XV—XVII в.)*, Београд.
- ШЧ: *Шичајовачко четворојеванђеље*, крај XIII в. (са фотографија и на Интернету).
- Шчепкин 1967: В. Н. Шчепкин, *Русская палеография*, Москва.

Viktor Savić

THE CHILANDAR CONSTITUTION AND *MONAH*. ELECTRONIC SCRIPTS
FOR THE PUBLICATION OF MEDIEVAL SERBIAN CYRILLIC DOCUMENTS

S u m m a r y

In our environment, there are recognized needs for the electronic old Cyrillic script which would — as comprehensively as possible — transliterate old Serbian and old Slavic texts in general. Paleographic analysis included primarily the Serbian constitutional writing, but also the writing of the Old Slavic canon and other specific redactions. Two related writing systems were developed, the calligraphic one in bold set (The Chilandar Constitution) and the technical one in light set (*Monah* — *Monk*). The latter, “white Old Slavic Cyrillic”, is the revival of Stojan Novaković’s idea to create an Old Slavic script which would differ from the civil one only in its old forms, but not in width. In its final version, this electronic script contains 1920 single letters and characters, while there are 6397 of them together with the composite signs.